

Birkás Anna

## A menekültlét arcai

### *Örmény menekültek és a menekültügy kialakulása*



A regiszter, amelynek lapjairól arcokat idézek, örmény menekülteket lajstromoz. 1924–1925-ben Thesszalonikiben készült, mely a menekültek egyik első állomása volt a Kis-Ázsiából elvezető úton. A Nemzetek Szövetsége (más néven Népszövetség) által a részükre kiállított személyazonossági okmányok háttérmunkájaként jött létre ez a nyilvántartás, amelynek készítői a Menekültügyi Főbiztos és a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet Menekültügyi Hivatalának nevében eljáró delegáció megbízottai voltak.<sup>1</sup> A regiszterben megjelenő különböző kézírásokból látszik, hogy nem egyetlen ember munkája az egész gyűjtemény. A delegáció néhány tagjának sajátos produktumáról, „naplójáról” van szó: a menekültek adatait a megjelölt időszakban napról-napra vették fel.

A nyilvántartott örmények a hivatalos menekültügy egyik első megtestesítői. A menekültügy első központi intézményét a Nemzetek Szövetségén belül hozták létre, és az egykori Oszmán Birodalom területéről áramló örmények – és néhány más menekültcsoport, elsősorban az ún. orosz menekültek – azonosításával rakták le az alapjait. A regiszterben is megőrzött örmény menekültek jelenléte az Oszmán Birodalom nemzetiségi konfliktusai közül az *örmény kérdés* továbbélésére utal az 1920-as években. Az Oszmán Birodalom felbomlását a 19. század végétől etnikai tisztogatások kísérték, amelyek közül az 1915-ös genocídium és az 1923-ban aláírt görög–török lakosságcsere okozta a legradikálisabb demográfiai változásokat. Az örménység helyzetének ellehetetlenedése a birodalom feldarabolásának nemzetközi terveivel – amit a nagyhatalmi diplomáciában keleti kérdésként emlegettek –

<sup>1</sup> Az örmény menekültekről szóló nyilvántartás a genfi Nemzetek Szövetségének Levéltárában található. Az ún. Nansen fondok, amelyek a két világháború közt működő központi menekültügyi intézmény, a Menekültügyi Főbiztosság dokumentációját tartalmazzák, a népszövetségi archívum levéltárosai szerint egy igen rendezetlen, és részben feltáratlan gyűjteményt alkotnak. A regisztert az ún. Commission Files aktáiban helyezték el, ahol a főbiztosság bizonyos külső kirendeltségeinek dokumentumait találhatjuk meg, így ezt a regisztert a főbiztosság görögországi delegációjának iratai között őrzik. UNOG Library, LNA, Régistre des Certificats delivrés aux Réfugiés Arméniens par la Délégation par du Haut Commissariat pour les Réfugiés de la Société des Nations. Section Arménienne. Salonique, 1924. C 1127, N2.

párhuzamosan alakuló folyamatnak tekinthető. Az örmény kérdés az 1920-as évek közepére az *örmény menekültek ügyvéde* alakult át a nemzetközi diskurzusban.<sup>2</sup>

A genfi népszövetségi központ számára a menekült a népességmozgások különböző statisztikák szerint értelmezhető alanya volt. A regiszterben fényképekkel adminisztrált emberek ennél jóval közelebb engedik a vizsgálódót a menekültstátus tapasztalatához, a hús-vér emberi történetekhez. A hanyagul kivágott, gyakran montázsolt vagy darabokra szabdalt miniatűr csoportképek – a statisztikai adatok mellé helyezve – az örmény menekültek történeteit közvetítik. (1. kép) Az örménységet érintő nagy történelmi drámákat, a radikális társadalmi változások átélőit idézik meg. Nagy részük az Oszmán Birodalom viszonyrendszeréből egy új, európai élethelyzet felé tart. Az emberi összetartozásokat látva elgondolkodhatunk a megélt események szociális aspektusain.

Az örmény menekültek története a mai diaszpóra kialakulásának egyik meghatározó momentuma. Az örmény diaszpóralét megértése felé kisebbségben élő örmény beszélgetőtársaim megállapításaiból indultam el.<sup>3</sup> Elbeszélésük szerint *a diaszpóra a genocídium után született* – bizonyos kontextusokban ezt vallják olyanok is, akik diaszpóralétük gyökereit évszázadokkal korábbra vezetik vissza. A genocídium a kisebbségi örmény közösségekben a történelmi narratívák lényeges viszonyítási pontja, közösségi szinten a szocializáció egyik központi elme. A diaszpóralét azon aspektusai, amelyek az örmény népiertással való kapcsolatot reprezentálják – a közösségi rítusok, a lokális kötődések, a nem örmények felé mutatott kép stb. –, magukban rejtik az előző generációk menekülési tapasztalatát is. Kérdés, milyen társadalomtörténeti



1. kép. Örmény menekültek arcképei a regiszter lapjairól

<sup>2</sup> Az alábbi tanulmány a 2011 januárjában megvédett szakdolgozatban (ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék) bemutatott forrás elemzésére épül (Birkás 2011a). Ezúton is köszönöm Halmos Károlynak, hogy témavezetőmként kutatásom kezdete, 2009 januárja óta segített a témáról való gondolkodásban.

<sup>3</sup> A diaszpórában élő örmények identitáskérdéseiről Jeruzsálemben végzett kulturális antropológiai kutatásom során szereztem ismereteket. 2008-ban hat hónap, 2010-ben pedig további két hónap terepmunkát végeztem a jeruzsálemi közösségben az ELTE Kulturális Antropológia Tanszéke kutatói ösztöndíjának keretében. A Bronislaw Malinowski óta hagyományosnak tekintett kulturális antropológiai kutatómódszertant követve örmények közt töltöttem mindennapjaimat, és nyelvük bizonyos fokú elsajátítása mellett résztvevő megfigyelőként voltam jelen a közösség életében. Terepnaplóm jegyzetei, számos rögzítetlen és hat rögzített interjú adta a kutatásom nyersanyagát, amit szakdolgozat (ELTE TÁTK Kulturális Antropológia Tanszék, 2011) és egy rövidebb, megjelenés alatt álló tanulmány formájában dolgoztam fel (Birkás 2011b). Ez a több éves kutatómunka a regiszter vizsgálatával kapcsolatos történelmi kérdések kibontásában is meghatározta értelmezési szempontjaimat.

változásokat érzékelhetünk a menekültlét „átmeneti” állapotában a Kis-Ázsiából kiáramló örmények esetében?

## KIK AZOK AZ ÖRMÉNY MENEKÜLTEK?

A menekült fogalmának kialakulása az örmény kérdést érintő történelmi folyamatok részeként is elemezhető. Amikor a nemzetben való gondolkodás az Oszmán Birodalom népeit foglalkoztatni kezdte, a birodalom kulturális sokszínűségét nemzetiségi szempontból homogén térségek létrehozásának szándéka váltotta fel. Az ennek következményeképp meginduló kivándorlás konkrét földrajzi térségekhez és etnikumokhoz kötött problémakörként vált az első definiált menekültügyé.

A menekültté váló örményeket érintő társadalmi átalakulás a birodalomban évszázadok alatt kialakult közösségi létformáik hirtelen elhagyásával kezdődött. A birodalom felbomlásának folyamatában a vallás kulturális választóvonalként húzta meg a társadalmi csoportosulások határait.<sup>4</sup> A nem-muszlimok társadalmi státusát életkörülményeik politika által szabályozott keretei határozták meg. A társadalmi berendezkedést leíró millet-rendszer lényege szerint a keresztény lakosságot a muszlim államszervezet védelmében élő népnek tekintették. Az örmények esetében vallási alapú meghatározásuk – a kereszténység és az etnicitás összefonódásából fakadóan – etnikai jelleget is hordozott. A millet a kisebbségek szervezeti egysége volt, amelyet a birodalmi adminisztráció kontrollált. A helyi közösségek politikai vezetését és a birodalommal való kapcsolatot az egyház tartotta kézben. A milletek – mint a társadalmi struktúra sokszor területileg is behatárolható szegmensei – bizonyos mértékig autonóm módon működtek.

A keresztény népekre kimért kisebbségi státus kollektíven definiálta az örmények helyzetét, biztosította az annak határain belüli viszonylagos szabadságukat, és így a saját közösséghez tartozás kötelékeit is erősítette. A nemzetállami berendezkedés fokozatos kialakulásakor azonban a különböző kultúrájú közösségek egymás mellett élése fenntarthatatlannak bizonyult. A nacionalista ideológiák előtérbe kerülése az örmény lakosság deportálásához és tömegmészárlásokhoz, népiirtáshoz vezetett. A különböző népesedési adatok szerint az 1915-ös genocídium volt a legnagyobb mértékű pusztítás az etnikai tisztogatások folyamatában,<sup>5</sup> aminek különböző formái visszatérően megjelentek az 1890-es évektől egészen a török függetlenségi háború 1923-as lezárultáig.

<sup>4</sup> Ennek a viszonyrendszernek a legfontosabb jellemzőit a témát kutató török történész, Taner Akcam gondolatmenete alapján foglalom össze (Akcam 2006: 19–25).

<sup>5</sup> A szakirodalomban az áldozatok becsült száma 600 ezer és 1,5 millió fő között mozog, attól függően, milyen népesedési forrásokra támaszkodnak az egyes kutatók (Akcam 2006: 183). A genocídium terminus az ENSZ 1948-as meghatározása alapján – ami elsősorban az etnikai alapú mészárlások tervszerűségét hangsúlyozza, tehát azt a tényt, hogy politikai döntéshozatal eredményeképpen menetek végbe – csak az 1915-ben történt örmény népiirtásra vonatkoztatható (Hovhannisján 2007: 9). Az etnikai tisztogatások körébe sorolom a lakosságot érintő tömegmészárlásokat, deportálásokat és kényszerű kitelepüléseket.

Az Oszmán Birodalom felbomlása idején zajló társadalmi konfliktusok szerepet kaptak a tágabb diplomáciai kapcsolatok színterein is. Az I. világháború utáni nemzetközi együttműködés létrehozta a Nemzetek Szövetségének intézményeit, amelyek addig még fel nem ismert vagy periferikusan tárgyalt kérdések kezelésére is hivatottá váltak. A nagyfokú autonómiával irányított Menekültügyi Főbiztosság olyan menekültügyi diskurzust kezdeményezett az 1920-as években, amely nem kívánta a nemzetállami szerveződéseket megbolygatni. A formálódó menekültügy a megoldási stratégiáit tekintve az új nemzetközi intézményrendszer sikerét, az együttműködés összehangolhatóságának példáját prezentálta.<sup>6</sup> A menekült fogalmának kezdeményei egy nemzetállamok szerint tagolt politikai struktúrában bontakoztak ki, amelyben az állam és a nemzet összetartozásának evidenciája a menekült státusának kérdését sajátosan meg is határozta. Bár az 1920-as évek elején a menekült fogalmát még definiálatlanul, sokféle kontextusban használták. Idővel a hontalanná vált, adott államba nemzetiségi alapon nem integrálható, hazájukat kényszerűen elhagyó migrációk alanyait nevezték meg menekültekként. A népszövetségi fórumokon időről-időre csak bizonyos menekültcsoportokat ismertek el, és nem fektették le a menekültstátus általános kritériumait. Etnikai jelzőkkel körülhatárolható menekültügyekről beszéltek, de csak az intézményi háttér reprezentált egy koherensnek tűnő menekültügyet. Az 1920-as évek tapasztalatai alapján született 1933-as nemzetközi konvenció<sup>7</sup> is különböző menekültcsoportokat sorolt fel, de már olyan általános megállapítást is tartalmazott, hogy a saját országán kívül tartózkodó, annak védelmét nem élvező és új állampolgársággal sem rendelkező embereket menekültnek kell tekinteni.<sup>8</sup> Alapvetően azok a hontalanok tartoztak tehát ebbe a kategóriába, akiknek letelepítése kérdéses volt. Az 1920-as évek elején azonban menekültként emlegették azokat is a népszövetségi kiadványokban,<sup>9</sup> akik szülőföldjük-ről abba az országba menekültek, ahol saját etnikumuk volt többségben (például a Görögországba menekülő görögöket). Ahogy a menekültek státusának

<sup>6</sup> Claudena M. Skran, a két világháború közti menekültügyek elemzője felhívja a figyelmet arra, hogy a Nemzetek Szövetségét el szokták marasztalni azért, mert az 1930-as évek végén nem kínált megoldást a zsidó menekültek helyzetére. A kezdeti időszakban azonban a Menekültügyi Főbiztosság és az élén álló Fridtjof Nansen főbiztos számos innovatív kezdeményezést vitt keresztül a nemzetközi színtéren (Skran 1995: 9).

<sup>7</sup> Az 1933-as menekültügyi konvenció a Nemzetek Szövetségének 1930-tól Nansenről elnevezett menekültügyi hivatala által lefektetett normákat foglalta össze. LNA, Convention Relating to the International Status of Refugees, 28 October 1933, League of Nations, Treaty Series Vol. CLIX No. 3663. <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3dd8cf374.html> (Utolsó letöltés: 2011. december 12.)

<sup>8</sup> Skran 1995: 72.

<sup>9</sup> A Nemzetek Szövetségének nemzetközileg terjesztett hivatalos kiadványában az intézmények döntéseiről, a nemzetközi megegyésekről számoltak be a szövetségi intézmények és tagállamok saját használatára.

nemzetközi jog szerinti meghatározása fokozatosan szükségessé vált, ezek a migrációk már nem szolgáltak támpontként a definíciós kísérletekben.<sup>10</sup>

A Menekültügyi Főbiztosság szervezete tipizálta, rendszerezte az észlelt jelenségeket, hogy a segélyezést és a menekültek letelepítését előmozdítsa. A hivatalos menekültügy a hontalan menekültek beazonosítására szolgáló igazolvány, a Nansen-útlevél használatának fokozatos kiterjesztésével kezdődött. Ez az okmány közkeletű elnevezését Fridtjof Nansenről, az első menekültügyi főbiztosról kapta, akihez a menekültek identifikálásának nívumát kötik. A norvég származású geográfus a korabeli Európában ismert személyiségnek számított. Először saját szervezetének keretein belül kezdeményezte a háború utáni otthon-talan népeségek segélyezését, amikor közel félmillió hadifogoly hazatelepítésével (Oroszországból, Németországból és az Osztrák–Magyar Monarchia térségéből) sikeresen nyúlt hozzá a nemzetközi migráció kérdéséhez.<sup>11</sup> Tapasztalatait ezután a frissen létrehozott Nemzetek Szövetségében kamatoztatta, ő építette ki a menekültügyi főbiztosságot, amit innentől kezdve a személye által hitelesített autonóm működés jellemezte.<sup>12</sup> A segélyezés terén vállalta az anyagi fedezetet biztosító szervezetek és a politikai koordinációban résztvevő államok összehangolását. Menekültügyi küldöttségeket jelöltek ki a fogadó országokban, akik összekötötetésben álltak Genffel, illetve a főbiztosság részeként egy tanácsadó bizottság is létrejött a menekültek ügyét felkaroló nemzetközi szervezetekből. Nansen a kormányokkal ügyspecifikus nemzetközi konferenciákon teremtett kapcsolatot, és személyesen is megjelent a Nemzetek Szövetsége tanácsának és közgyűlésének ülésein, ahol a különböző menekültügyek aktuális állását összegezte, és a nemzetközi támogatás szükséges formáit próbálta megszerezni.<sup>13</sup>

A menekültek bizonytalan jogi helyzetét először 1922-ben, Nansen javaslatára az orosz menekültek személyazonosságát igazoló nemzetközi dokumentum bevezetésével kívánták orvosolni.<sup>14</sup> Nansen tervszövege alapján 1924-ben már 38 ország jóváhagyásával terjesztették ki a dokumentum alkalmazhatóságát az

<sup>10</sup> Sir John Hope Simpson 1937–1938-ban készült kutatása alapján írta meg az első monografikus művet a világháború utáni menekültügyi kérdésekről, döntően az ő elemzésére építenek a későbbi feldolgozások is. Simpson a Nemzetek Szövetségének is dolgozott az 1920-as években mint a Görög Menekülteket Letelepítő Bizottság alelnöke (Simpson 1939: 197–199).

<sup>11</sup> Fridtjof Nansen tevékenységének elismeréseként 1922-ben Nobel-békedíjat kapott.

<sup>12</sup> Marrus 1985: 110.

<sup>13</sup> A Nemzetek Szövetségének legalapvetőbb intézményei tehát maguk is a menekültügy fórumaiként működtek (a Tanács általában évente négyszer, a Közgyűlés pedig egyszer ülésezett). A Nemzetek Szövetségének egyes szekciói – mint például a pénzügyi, jogi vagy a politikai szekciók – is foglalkoztak a menekültügy kérdéseivel. A menekültügy konkrét problémái 1925-től a Főbiztosságtól a vele korábban is együttműködő Nemzetközi Munkaügyi Hivatalhoz kerültek, amely a menekültkérdést a letelepedés, illetve a munkaerőpiac szempontjából kezelte (Skran 1995: 75–77).

<sup>14</sup> A másik olyan csoportot az örményeken kívül, amely a menekültügyet nemzetközi problémává avatta, az orosz menekültek alkották, mindenekelőtt a migránsok Európába érkező óriási, 1922-ben 900 000-re becsült száma miatt (Skran 1995: 35). A népszövetségi intézményt eleinte Orosz Menekültügyi Főbiztossággként nevezték meg, a Nansen-útlevelet először az orosz menekültek részére kiállított okmányként fogadták el az érintett népszövetségi tagállamok 1922-ben.

örmény menekültekre is.<sup>15</sup> A menekültügy korai ügyköreit tárgyaló 1926-os népszövetségi konferencián elsőként fektették le a menekült két meghatározását:

„Orosz: olyan orosz származású személy, aki nem élvezi vagy többé nem élvezheti a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége kormányának védelmét, és még nem szerzett más állampolgárságot.

Örmény: olyan örmény származású személy, aki korábban az Oszmán Birodalom alattvalója volt, aki nem élvezi vagy többé nem élvezheti a Török Köztársaság kormányának védelmét, és még nem szerzett más állampolgárságot.”<sup>16</sup>

Az első lépés a migráció törvényes kereteinek a biztosítása volt. Meg kellett teremteni azoknak a menekülteknek a diplomáciai védelmét, akiknek nemzeti-ségi hovatartozása nem egyezett a fogadó ország nemzeti önmeghatározásával, és bizonytalan volt, hová telepedhetnek majd le. Az orosz menekültek egy részének orosz földre való visszatelepítése számos nehézségbe ütközött,<sup>17</sup> de az ily módon vissza nem fordítható menekültáramlatok még inkább feloldhatatlannak tűnő diplomáciai problémákat vetettek fel. Az örmény menekült tehát a menekült fogalmának egyik prototípusává vált.<sup>18</sup>

A Balkánon és a közel-keleti országokban tartózkodó örmények letelepítését nem lehetett kizárólag regionális szinten kivitelezni. A Menekültügyi Főbiztosság legfontosabb innovációja a hontalan tömegek mobilizálása és jogi védelme volt, ami a segítyezéssel együtt sokrétű adminisztrációt igényelt. Miként a menekültügyek egykorú diskurzusai, úgy a későbbi elemzések is a Nemzetek

---

LNA, Russian Refugees. *Report by Nansen to the Council of July 20th 1922*. C. 472. M. 297. 1922. 923–928.

<sup>15</sup> LNA, Plan for the Issue of a Certificate of Identity to Armenian Refugees. 30th May, 1924. *Submitted for the Consideration of the Interested Governments by Dr. Nansen High Commissioner for Russian Refugees in Execution of the Resolution of the Council of the League, Adopted on 28th September 1923*. C. R./ E. I./ P. V.: C.L. 72 (a) 1924; LNA, Identity Certificates for Armenian Refugees. *Report by Dr. Nansen High Commissioner for Refugees submitted to the Council on September 9th (4th Meeting) 1924*. C. 386. M. 141. 1924. 1292.

<sup>16</sup> LNA, Conference on Russian and Armenian Refugee Questions. *Report by Dr. Nansen High Commissioner of the League of Nations for Refugees, submitted to the Council on June 10th 1926*. (C. 327. 1926.): Appendix: R/I.G.C. 7. 1926: *Arrangement relating to the Issue of Identity Certificates to Russian and Armenian Refugees, supplementing and amending the Previous Arrangements dated July 5th, 1922, and May 31st, 1924*. 986.

<sup>17</sup> Skran 1995: 150–156.

<sup>18</sup> 1924-ben, a Nansen-útlevél örmény menekültekre való kiterjesztésével egy időben az addig Orosz Menekültügyi Főbiztosságként ismert intézmény címéből elhagyták az orosz jelzőt. 1928-tól a menekültek más kategóriáira (asszír, asszír-káldeus és török) is kiterjesztették a Nansen-útlevél használati jogát. Így 1924 és 1928 között a menekültstátus kategóriáját meghatározó Nansen-útlevél használati joga az oroszokon kívül csak az örményekre terjedt ki. Az örmények ügye a menekültek kérdését az orosz térség ügyeiről egy szélesebb értelmű meghatározás felé terelte. LNA, Arrangement concerning the extension to other categories of refugees of certain measures taken in favour of Russian and Armenian refugees 30 June 1928, *Treaty Series*, 1929; 89 LoNTS 63 - <http://www.unhcr.org/refworld/docid/42cb8d0a4.html> (Utolsó letöltés: 2011. november 22.)



Szövetségében felhalmozott adatokat használták, amelyeket részben közvetlenül a menekültekről gyűjtöttek össze. A személyazonosságot igazoló menekültügyi okmány bevezetésével – amihez az egyénektől vették fel az adatokat – a menekült az állampolgárokhoz hasonlóan azonosíthatóvá vált. Közvetlen következménye mégsem a menekültnek az állampolgári státushoz való közelítése volt, hanem a migráns állapot stabilizálása, a mobilitás lehetőségének biztosítása, ami mellett a menekült befogadásának kérdése az adott ország döntése maradt.

A nemzetállami rendszerbe való besorolhatatlanság problémája az örmény menekültek kapcsán artikulálódott a nemzetközi szinten. A Szovjetunió kötelékébe került Örményország régóta háború sújtotta vidéke nem jelenthetett menedéket a nagyarányú örmény menekültáradatnak, de a Főbiztosságot az örmény menekültek kaukázusi letelepítésének lehetősége is foglalkoztatta. Az eltervezett 50 000 – nemcsak a Balkánon tartózkodó – örmény menekült letelepítése végül csak töredékesen valósult meg (1926–1927 táján valamivel több mint ötezer örmény telepedett le Örményország területén).<sup>19</sup> Az Oszmán Birodalom felbomlása körüli menekülthullám tehát elsősorban az örmény diaszpóra növekedéséhez vezetett. A diaszpóra jelentette kisebbségi lét ugyanakkor sok szempontból megfeleltethető volt az Oszmán Birodalomban kialakított korábbi kisebbségi helyzetnek.

Az örmény menekültek vagy az *örmény kérdés* korabeli gyűjtőfogalmakká váltak, amelyek elemzése rendszerek, eszmék, struktúrák felrajzolását, jelenségek és élethelyzetek sematizálását, összehasonlíthatóságát kívánja meg. Az örmény kérdés azonosítható egy korszakkal, amikor társadalmi konfliktusokban volt megragadható, amelynek végén a róla folyó diskurzus a török függetlenségi háborút befejező lausanne-i konferencián, 1923-ban le is zárul.<sup>20</sup> Az örmény kérdés ekkortól az *örmény menekültek* fogalmává változott, miközben az egyes ember szintjén az üldöztetés és a hontalanság tapasztalata folyamatosan létezett.

## AZ ÖRMÉNY MENEKÜLTEK KÖZVETLEN ELŐTÖRTÉNETE

Az örmény menekültügy kialakulásában lényeges szerepet játszik az Oszmán Birodalom felbomlásának kérdése, mint a 19. századi nagyhatalmi diplomácia egyik visszatérő témája. Míg az oszmán térség az európai kolonizációs tervek célpontja volt, addig az örmény kisebbség nemzeti törekvései – más népek, illetve térségek ügyéhez hasonlóan – e tervekkel is összefonódva a török nemzetállam kialakulásával kerültek szembe.<sup>21</sup> A területi vitákat eldöntötte, hogy az 1920-as évek elején, a Török Köztársaság megalakulását felvezetve 1,2 milliós nagyság-

<sup>19</sup> Simpson 1939: 38.

<sup>20</sup> Selvi 2007: 212. A török függetlenségi háború 1919 és 1923 között zajlott, központi konfliktusának a Kis-Ázsia nyugati térségéért a görögökkel folytatott háború tekinthető. A lausanne-i békeszerződést 1923. július 24-én írták alá. A konfliktus lezárása után alakult meg a Török Köztársaság 1923. október 29-én.

<sup>21</sup> Akcam 2006: 25–31, 81–87.

rendű oszmán lakosság menekült el Kis-Ázsiából. Ennek diplomáciai lenyomatával, az 1923. januári görög–török lakosságcserevel a nemzetközi politika is nyomatékosította, hogy az egykori örmény kérdés, illetve a keresztény kisebbségek ügye megszűnik Kis-Ázsiában, és innentől menekültüggyé alakul át. A birodalom belüli, majd onnan kivezető népességmozgások tehát a török nemzetállami formába való politikai átrendeződéssel párhuzamosan mentek végbe.<sup>22</sup> A jelen írásban vizsgálendő regiszter létrejöttét a lakosságcsere közéről érintette, így érdemes részletesebben foglalkozni azzal a jelenséggel, hogyan válhat egy lakosságcsere résztvevője menekültté.

„1919-ben Görögország elfoglalta Szmírnát, Homérosz szülőföldjét, aminek különös jelentősége volt a görög nacionalisták számára.”<sup>23</sup> Ezzel megkezdődött a görög jelenlét újratárgyalása a Törökországhoz tartozó kis-ázsiai partvidéken, a görög nacionalizmus virágzásának időszakában. A katonailag megerősödött török nacionalista vezetés óriási véráldozatok és emberáradatok megindítása árán győzedelmeskedett „nemcsak a görög hadsereg, de a görög lakosság felett is, akiknek az ősei már 2500 éve ott éltek”.<sup>24</sup> Törökország nemzetközi támogatást remélhetett Kis-Ázsia homogén etnikai térségként való megtartása ügyében. Így jött létre a lausanne-i békeszerződés is, amit a világon először e két ország közt lefektetett kötelező lakosságcsere készített elő.

Az örmények helyzete ezzel párhuzamosan eljutott abba a stádiumba, hogy már nem lehetett az örmény kérdés formájában tárgyalni róla.<sup>25</sup> Az évtizedek óta zajló üldöztetések következtében ugyanis az Oszmán Birodalomban, majd a megalakult Törökországban annyira megfogyatkozott az örmény népesség száma, hogy kisebbségi ügyük a belügyek perifériájára szorult. Európában, a Közel-Keleten, a Kaukázusban ugyanakkor örmény menekültek tömegei jelentek meg az újrakezdés lehetőségét keresve.<sup>26</sup> Az örmények Törökországban belüli helyzete mint nemzetközi probléma immár megszűnt, Nansen menekültügyi főbiztos ugyanakkor a Görögországba menekült örményekre hívta fel a figyelmet:

„Görögországban a menekültek száma – a rendelkezésre álló információk szerint – 900 000 körül van. A nagy részük fajilag görög, vagy legalábbis nemzetiségileg, de van nem kevesebb, mint 50 000 örmény, akiket a görög kormány az ország szörnyű terhei ellenére – ellát és akiknek segítséget ad.

Ezidáig a menekültek nagyobb része teljes nyomorban élt, mindenben hiányt szenvedtek, csak a nyári ruháik maradtak meg, amit épp viseltek menekülésükkor.

<sup>22</sup> Erre hívja fel a figyelmet Taner Akcam egyik elemzése: Akcam 2004.

<sup>23</sup> Ortakovski 2000: 109.

<sup>24</sup> Ortakovski 2000: 109.

<sup>25</sup> Selvi 2007: 213.

<sup>26</sup> 1927-ben Törökország több mint 13,5 milliós lakosságának alig több mint 2%-a tartozott a keresztény kisebbséghez. Az örmények mindössze 65 000 főre becsült létszámukkal számarányukat tekintve a görögök és zsidók mögött a harmadik kisebbség lettek, több mint a népességük fele – a görög kisebbséghez hasonlóan – Konstantinápolyban lakott. Ennyi maradt a világháború előttre a közel két millióra becsült örménységből (Ortakovski 2000: 112).



Égetően szükségük van mindenre: ételre, ruhára, hajlékra. A görög kormánynak és a görög népnek szembe kell néznie azzal a problémával, hogy a háború e boldogtalan áldozatainak házat és megélhetést leljenek, és hogy amennyire csak lehet, megte-remtsék helyüket a nemzet gazdasági életében.”<sup>27</sup>

Az I. világháború utáni világban a konfliktuskezelés új elképzelése szerint a háborúkban felszínre törő mély társadalmi feszültségeket nemzetközi ellenőrzés mellett próbálták rendezni. A kötelező érvényű lakosságcsere tulajdonképpen az etnikai homogenizálás korábban megindított programjának nemzetközileg legitimált folytatásaként értelmezhető. A döntést óriási népszégregmozgások kísérték, 390 000 muszlim hagyta el Görögországot Törökország felé, és 1 200 000 görög és nem görög nemzetiségű – elsősorban örmény – keresztény került a Balkánra.<sup>28</sup>

A legtöbb keresztény áttelepülő már a megállapodás megkötésének idejére elhagyta Törökországot.<sup>29</sup> A Görögországba érkezők a háborús övezetekből, a civil lakosságot érő támadások elől menekültek. A lakosságcsereben nem a kölcsönös kitelepítés valósult meg, a görögországi muszlimok nagy tömegei egy visszafordíthatatlan, számában többszörös népszégregadat ellensúlyaként kerültek kitelepítésre. A lakosságcsere utólagos megfogalmazása a törökországi keresztényeket jelölte meg a görögországi muszlimok „cserealapjául”, ami többféle etnikumot jelentett.<sup>30</sup> A görögök és az örmények mellett szerbeket, románokat, oroszokat, cigányokat és keresztény arabokat is elűztek szülőföldjükről.<sup>31</sup> Az 1922 szeptemberében zajló szmirnai mérszárlás az utolsó örmény menekült-hullám gyújtópontja volt. A lakosságcsereként közismertté vált migráció tehát görög szempontból egyet jelentett egy hirtelen hontalanná vált menekültáradat kényszerű befogadásával. Az újra letelepedés a görög etnikumúak esetében nem volt kérdéses, de a nem görög menekültek hontalanok voltak. Az ő befogadásukat a népszövetségi közreműködés nem csak Görögországban próbálta elérni. Erre teremtett lehetőséget a Nansen-útlevel bevezetése, amellyel a menekültek más államokba is bebocsátást remélhettek.

A görög kormány a görög menekültek letelepítésére a Nemzetek Szövetségéhez fordult segítségért. A kormány részére kiállított nemzetközi kölcsön felhasználását egy félig népszövetségi, félig görög kormánytagokból álló bizottság szervezte 1924-től. A letelepítéshez földterületet biztosítottak, így hoztak létre Macedóniában, Trákiában mezőgazdasági telepeket, falvakat elsősorban a korábban is

<sup>27</sup> LNA, World Appeal on behalf of Refugees in Asia Minor and Greece. (Nansen menekültügyi főbiztos nemzetközi felhívása az érintett kormányokhoz, dátum nélkül.) R 1762 cl.: 48. doc.: 25545, doss.: 25954.

<sup>28</sup> Ortakovski 2000: 120. A szakirodalom általában 1,2–1,3 milliós keresztény menekültáradatot említ. (Simpson 1,3 millióra teszi a végleges menekültlétszámot: Simpson 1939: 17.) Nansen fentebb idézett felhívásában – amit nem tudjuk, mikor tett közzé – még egy nem végleges adat szerepelhetett.

<sup>29</sup> Marrus 1985: 102.

<sup>30</sup> Ortakovski 2000: 120.

<sup>31</sup> Marrus 1985: 103.

falusi életmódot folytató menekült családok számára. A telepítés szervezésénél arra törekedtek, hogy a hagyományos falusi közösségeket, kapcsolatrendszereket megőrizzék. A városba érkezők életkörülményei nehezebbek voltak: a menekülteket középületekbe zsúfolták, idővel pedig külvárosokat kezdtek építeni, amelyek a nagyvárosok – mint Athén – jellegzetes nyomornegyedeivé váltak.<sup>32</sup>

A szmirnai katasztrófa és a nyugati térségben zajló további összecsapások következtében menekülő utolsó nagy kis-ázsiai örmény migráns csoportot kb. 100 000 főre becsülték.<sup>33</sup> Ennek a népességnek a fele érkezett a Balkánra a több százézes görög menekültáradattal. A népszövetségi adatok szerint 1925-ben Görögország területén 45 000 örmény menekült tartózkodott (vagyis a Balkánon lévő összesen 69 000 örmény menekült döntő többsége).<sup>34</sup> Feltételezem, hogy az örmény menekülteket érkezésüket követően a görög menekültekkel együtt kezelték, az ideiglenes telepítési megoldásokban nem különítették el őket. Míg azonban a görög menekülteket a görög állam – nemzetközi támogatással – befogadta, az örmény menekültek letelepedési lehetőségeit bővíteni kellett. A Nemzetek Szövetsége hivatalos küldöttséget rendelt ki Görögországba, athéni központtal, hogy az örmény menekültek ügyében kapcsolatot tartsanak a genfi népszövetségi szervekkel és a segélyezésben közreműködő nemzetközi örmény szervezetekkel. A központi delegáció a menekültek telepeiről statisztikákat gyűjtött be – például az élelmezés, lakhatás kérdésében, a menekültekről személyenként vagy családonként felvett kérdőívek formájában – és ezzel a sokoldalú adminisztratív munkával segítette mobilizálásukat is. Az egyik települési régió központjában, Thesszalonikiben egy különálló hivatal működött 1922–1924 táján. E kirendeltség által készült el az alábbiakban vizsgálandó nyilvántartás is.

Az örmény menekültek Örményországba való telepítésével – a Balkánról és a Közel-Keletről, ahol összesen 320 000-re becsülték számukat<sup>35</sup> – 1925-től egy népszövetségi bizottság foglalkozott programszerűen. A tervezetük – 50 000 örmény letelepítése a Kaukázusban – az 1920-as évek végére csak töredékesen valósult meg, a problémát az anyagi fedezet hiánya jelentette, amit például a menekültek utaztatására kellett volna összegyűjteni.<sup>36</sup> Sokan az örmények közül ekkor telepedtek le a Balkánon, olyan iparágakra specializálódva, amelyeknek hosszútávon fennmaradt az örmény nemzeti jellege, ilyen volt például a szőnyegkészítés.<sup>37</sup> Mások további menekülési útvonalakon indultak el. Nemzetközi szinten csak a menekültek eloszlása maradt általános megoldásként, aminek ugyanakkor megvoltak az egyes államok bevándorlási politikájából

<sup>32</sup> Simpson 1939: 17–19, 45.

<sup>33</sup> Simpson 1939: 33.

<sup>34</sup> Simpson 1939: 36–41.

<sup>35</sup> A Nemzetek Szövetségében az örmény menekültek ügyében közreműködött egy örmény delegáció, a fenti szám az ő becslésük a Közel-Keletre és Európára nézve (Simpson 1939: 36).

<sup>36</sup> Ebben egy alapvető különbség mutatkozik meg azon menekültek között, akik saját nemzetállamuk területére menekültek, illetve akiket idegen ország fogadott be, hiszen utóbbiakat még el is kellett volna juttatni a végleges, új hazába.

<sup>37</sup> Simpson 1939: 43–45.

fakadó korlátai. A regiszter tehát azért összegez kizárólag örmény menekülteket, mert a menekültek helyzetének megoldására kialakított hosszú távú stratégiák etnikum-specifikusak voltak.<sup>38</sup>

A regiszterben megörökített menekültek Thesszáliába való érkezésének időpontját nem jegyezték fel, ezért menekütlétük előzményeire csak következtethetünk ismertett születési helyük alapján.<sup>39</sup> Feltételezem, hogy mindazok, akik a Kis-Ázsia nyugati feléről származtatják magukat, a görög–török háború idején menekültek Görögországba. Az 1924–1925-ben készített regiszter főként őket reprezentálja. A nyilvántartásban szereplő menekültek közül ugyanakkor sokan Kis-Ázsia belső, hagyományosan örmények lakta területeiről származnak. A regiszter arra vonatkozóan nem tartalmaz információt, hogy a lakosságcserét megelőző menekülthullámmal vagy korábbi kiűzések következtében kerültek-e a Balkánra. Valószínűsíthető, hogy a regiszterben szereplő menekültek útra kelésének okai a görög–török háború konfliktusai mellett az 1915-ös genocídium vagy az azt megelőző etnikai tisztogatások lehettek. Így a regiszterben szerepelhetnek olyanok, akik 2-3 éve menekülnek, de lehetnek olyanok is, akik Törökország, az egykori birodalom keleti régióiból még a deportálásuk előtt indultak nyugat felé, és akár tíz vagy még több éve is tarthatott menekülésük, amit véglegesnek hitt letelepedési kísérletek szakítottak meg. A tömegessé vált menekütlét különböző eredetei az etnikai tisztogatások sokféle tapasztalatát idézik fel. E menekültek örménységük alapján valamennyien örmény menekülteként lettek azonosítva, elfedve azokat a különbségeket, hogyan jutottak el abba az állapotba, ahol menekülteként nyilvántartásba vették őket.

## ÖRMÉNY MENEKÜLTEK: KÖZELRŐL

A menekültügyet kísérő nagy ívű történelmi folyamatok magukat a menekülteket előtérbe helyezve új szempontok szerint nyerhetnek komplexebb értelmezést. A menekülteket közvetlen társadalmi környezetükben látva elgondolkodhatunk a menekülés identitásformáló tapasztalatáról. A regiszterben összegyűjtött információk alapján megvizsgálhatóvá válik az a kérdés is, miként strukturálják az egyes menekülők szociális körülményeiket, hogyan viszonyulnak a család kérdéséhez és az egyéni boldogulásukhoz.

A regiszter címe a következő: *Nyilvántartás az örmény menekültek részére kiállított okmányokról, a Nemzetek Szövetsége Menekültügyi Főbiztossága delegációjának örmény szekciója által*. Eszerint a regiszter a személyazonossági okmányok kiállításához szükséges adatfelvétel eszköze volt. A regisztrált adatok – a kiadott útlevelek adatainak megfelelően – az alábbiak voltak (2. kép):

<sup>38</sup> Ez azonban nem jelenti azt, hogy az örmény menekültek a kivándorlás folyamán etnikai alapon el is különültek más menekültektől. Csak arról rendelkezünk egyértelmű információval, hogy az örmény menekültek ügykezelése más etnikumú menekültektől eltérő volt.

<sup>39</sup> Lásd a származási helyek szórását a *Melléklet*ben található táblázatban és térképen.

1. a regisztráció száma és a felvétel időpontja (napra pontosan): a könyvben 1924. november 15-i dátummal szerepelnek az első regisztráltak és 1925. december 10-i dátummal az utolsók;
2. név: egy egyedülálló vagy egy családfőnek tekinthető személy neve, aki mellett hozzátartozói a rokonsági viszony megnevezésével és keresztnévükkel lettek feltüntetve;
3. születési hely: általában egy város, esetleg régió megnevezése;
4. kor;
5. foglalkozás;<sup>40</sup>
6. tartózkodási hely;
7. úti cél: az ország megnevezése;
8. egyéb megjegyzések: annak feltüntetésére szolgált, hogy a családfő rendelkezik-e valamilyen személyazonosságot igazoló okirattal, a rubrika általában üresen maradt;
9. fénykép a regisztrációban szereplő összes személyről.

Az egyes adatok statisztikai összesítése a menekültek tömegének sajátos min-tavételét eredményezi. A könyvben szereplő 743 számozott regisztráció összesen 1644 személyt mutat be a fenti információkkal.<sup>41</sup> Az adatokat a nem egyedülálló menekültek esetében családonként vették fel. Ezekben az esetekben a (név és rokonsági fok alapján beazonosított) családtagokra a kor meghatározásán kívül más információ közvetlenül nem vonatkozott, a családfőről felvett adatok voltak rájuk is érvényesek. A családi összetartozások e lenyomatai alapján az örmény menekült behatárolhatatlan, absztrakt jelenségétől eljuthatunk a konkrét emberi történetekhez. A menekültek fényképei érzékeltetik, hogy bár tömeges jelenségről van szó, de ez a tömeg sok különböző arcból állt össze.

A regiszter a társadalmi viszonyok tekintetében csak a családi struktúrák bizonyos formáinak volt a lenyomata. Kutatásom nem terjedt ki a menekültek családon kívüli kapcsolatrendszerére, amelyek az eredeti, lokális kötelékek megőrzésén is alapulhattak és a menekülés együttes élményeire is épülhettek.<sup>42</sup> A menekültek adminisztrátorai<sup>43</sup> mint a menekültügyi probléma elbeszélői

<sup>40</sup> Elemzésem nem terjed ki a foglalkozások összesítésére. Nagy vonalakban elmondható, hogy mind mezőgazdasági munkások, mind iparosok megtalálhatóak a menekültek között, olyanok azonban nagyon kevesen, akik valamilyen értelmiségi szakmával bírtak. A feljegyzett foglalkozási kategóriák egyébként általában pontatlanok, elnagyoltak.

<sup>41</sup> Erre vonatkozik tehát a „regisztráció” elnevezés, amelyet az alábbiakban is használni fogok, megkülönböztetve a „regisztrált” vagy a „család” elnevezésektől.











<sup>42</sup> Vizsgálatomban csak a regisztráció egységeit tekintettem összetartozó kapcsolatoknak. Számításaimban nemcsak a már említett családon kívüli közösségi hálózatok, de az egy regisztráción kívül eső lehetséges családi kapcsolatok sem szerepelnek. Valószínűnek tűnik például, hogy nem minden egyedülálló volt ténylegesen család nélkül menekülő, mert néhol egymás alatt, külön-külön iktatva azonos családnevű vagy azonos születési helyű menekültek találhatók a nyilvántartásban.

<sup>43</sup> A regiszter mint forrás elemzésekor előfeltevésem volt, hogy az adatokat felvevő hivatalnokok a menekültek által közvetített információkat jegyezték le, nem pedig az ő saját logikájuk szerint töltötték ki a rubrikákat. Erre az értelmezési körülményre azért hívom fel a figyelmet, mert

## Az örmény regiszter lapjainak adatai

| 1925. |        |  |   |                                |              |
|-------|--------|--|---|--------------------------------|--------------|
| 692   | 10/XI. | Vartanouch<br>fils                                     | Vosgueritchian<br>Tarsogh                             | 28<br>10                       | Lyryne       |
| 693.  | " "    | Kincor   | Chahinian   | 18                             | Magnésie     |
| 694   | " "    | Nounia<br>ses deux fils<br>ses petites filles<br>et sa | Papagian<br>Vasilombi<br>Sirponbi<br>Jacoubi<br>Aliza | 48<br>29 ans<br>28<br>13<br>12 | "            |
| 695.  | 11 "   | Karlovig<br>filles                                     | Sarkinian<br>Julijan<br>Marie                         | 40<br>24<br>16                 | Esti-Lekhi   |
| 696   | 12 "   | Maijanouch   | Julian  | 25                             | Apri-Korakin |
| 697   | " "    | Marie  | Kaloutian   | 26                             | Magnésie     |
| 698   | 16 "   | Moagum   | Hatchikian  | 36                             | Lilori       |
| 699   | " "    | Moannis  | Ketchidjian   | 19                             | Broune       |
| 700.  | 17 "   | Maroution  | Cavitian  | 19                             | Amanna       |
| 701   | 19 "   | Elmon<br>fillette                                      | Barsamian<br>Sirponie                                 | 40<br>4 ans.                   | Eghie        |



|                  |           |  |   |
|------------------|-----------|--|---|
| Jeune de ferme   | Salonique | France.<br>S. G. J.  |    |
| Agriculteur      | "         | France.<br>S. G. J.  |    |
| Filleuse de bois | "         | France.<br>S. G. J.  |    |
| " " "            | "         | France<br>S. G. J.<br>Fischwiller  |    |
| " " "            | "         | France.<br>S. G. J.<br>Fischwiller   |    |
| " " "            | "         | " " "  |   |
| Agriculteur      | "         | Bulgarie<br>perm. spec - N° 4114   |  |
| Manœuvre         | "         | France<br>Cie de Production Chimique et<br>Electrometallurgique, Alais,<br>Givors et Remouges.<br>Mine de Saless - de - grand (B. du R.) |  |
| Mouleur          | "         | France.<br>Chocolat des Princes, 25, Rue de<br>la République, St. Etienne.<br>leur d'emploi, rue du 186, Sabat<br>France.                |  |
| Reutiere         | "         | Perse.   |  |



elemekre bontották a régi társadalmi hálózatokat, és a menekültlétet, mint társadalmi változást csak egy sajátos horizonton: az egyén és a család viszonylatában tették érzékelhetővé.

## A MENEKÜLŐ ÉS A CSALÁD VISZONYA

A továbbiakban vizsgálatom a menekülés mint szociális és mint individuális tapasztalat összefüggéseire irányul. Megállapításaimat a menekültek családi körülményeiről a nyilvántartás adatainak összesítésére alapozom, de néhány távolabbi következtetésem a diaszpóra antropológiai kutatásának konzekvenciáiból ered. A regiszterben rendelkezésre álló adatok férfiak és nők, különböző korosztályok kapcsolatairól informálnak.<sup>44</sup> Érdeklődésem arra irányult, milyen szerepet töltött be az egyén a családban, illetve a család vagy annak hiánya az egyén adott életszakaszában. Útjuk alatt a menekülők számára is felmerülhetett az a kérdés, miként lehet a menekülés társas hátterét, adottságait úgy szervezni, hogy az javítsa a fennmaradás feltételeit.

A regiszterben a társadalom és az egyén viszonyának két alapvetően különböző kulturális olvasata ér össze. A nyilvántartásban a kizárólag rokonsági kapcsolatok mentén elrendezett menekülteket látva világosan érzékelhető a család, mint hagyományos társadalmi egység jelentősége, de általában olyan családoké, amelyek a menekülési szituáció valamelyik stádiumában megbomlottak. Az összetartozások széthullása az egyéni boldogulás külön útjainak lehetőségét jelzi, ez pedig az individualizálódás felé vezet.<sup>45</sup> A folyamatot csak erősíti az a nemzetközi problémakezelési stratégia, amely személyazonossággal látja el a menekülőket, az európai állampolgári felfogást alkalmazva rájuk.

A személyazonosságok meghatározásakor figyelembe vett összetartozások tulajdonképpen egy régebbi szociális létforma bomlásából kialakuló újabb családi formációk fontosságát jelzik. A család mint összetartozó mikroközösség a menekülés során számos olyan döntés elé kerülhet, aminek következtében átrendeződhetnek a családi szerepek. A családi struktúrák megőrzésével a menekülők átmentik hagyo-

<sup>44</sup> A statisztikai összegzésben általam megjelölt korcsoportok relevanciája erőteljesen megkérdőjelezhető. Elemzésemben elsősorban a kiskorúság és a nagykorúság megkülönböztetését használtam. A 18 éves és az az alatti korosztályt tekintettem kiskorúnak, elhatárolva a 19 éves kor felettiektől, akikről nagykorúságot, felnőtt státust állapítottam meg. A nagykorúságot a nők többségéből kiindulva házasság, férfiak esetében már önálló egzisztenciát teremtő élethelyzettel azonosítottam. A házasodott állapot alapvetően meghatározza a menekülési struktúrát. Bizonyosodhat más kutatások alapján, hogy a 18 éves korhatár téves preconcepció, nem esik egybe a nagykorúvá válás korhatárával sem a nők, sem a férfiak esetében.

<sup>45</sup> Az individualizáció folyamatában az egyén másképp helyezi el magát a társadalomban egy korábbi állapothoz képest. Értelmezésem szerint akkor azonosítható az egyén e folyamat részeként, ha a társadalom közvetítette normáktól, szerepektől való függetlenedés tapasztalatát éli meg, és önálló, a kulturális normák által nem determinált döntéshozatalra válik képessé.

mányos világukat a menekülés hozta új helyszínekre, de közben alkalmazkodnak is az elszünetelt változásokhoz, például a családtagok elvesztéséhez.

A regiszter a menekültek csoportjaiban a családfő státusát emeli ki, mert a családfő személyén keresztül nyernek személyazonosságot a család más tagjai is.<sup>46</sup> A családfő státusában számos probléma sűrűsödik össze. Vajon kiből is válhat családfő a menekült családokban? Fontos-e, hogy a családfő férfi legyen, vagy a család vezetője lehet a legidősebb családtag is, még ha nőrokonról van is szó?

A nem házasságban élő családfők jelenlétéből több válasz is kibontakozni látszik a nemi szerepek alakulását érintően.<sup>47</sup> Több mint minden harmadik család élén házastárs nélküli családfő áll.<sup>48</sup> Ez az adat rávilágít azokra a problémás családi helyzetekre, ahol a családfő valószínűleg elveszítette házastársát, biztosan ilyennek tekinthetünk minden negyedik menekülő családot (97 család). Mivel ezek a társukat elveszített családfők saját gyerekekkel menekülnek, a traumák sorát tovább fokozza az egykori társ által betöltött családi szerepek átvállalása is. Különösen megterhelő lehetett ez olyan családfők életében, ahol a gyermek még kiskorú, és ahol egyéb felnőtt családtag nélkül maradtak együtt.

A női szerepek sajátosan érzékeltetik az egyén és a társadalom viszonyában alakuló változások irányait. Az európai szemmel patriarchálisnak minősülő családi struktúrák és szélesebb társadalmi körülmények közül kikerülve nőként sokoldalú próbatétel lehetett egyedüli családfenntartóvá válni. Az erre a szerepre szocializált férfiakhoz képest a nőktől nagyobb alkalmazkodási készséget követelt meg az új élethelyzet. A nőnemű családfők helyzete – különösen a fiatalokú családtagokért való felelősségvállalás terhével – az egyedülálló nőkhöz képest is bonyolultabb volt. Mobilitásuk, munkavállalási képességük, házasodási potenciáljuk ugyanis hozzájuk képest gyengébb lehetett.

A legtöbb női családfő körül nemcsak saját gyerekei, hanem kiskorú rokonai is megtalálhatóak, esetleg valamely nővér vagy nőrokon társaságában. Néhány családban annak ellenére jelölték meg az egyik női családtagot családfőként, hogy volt

<sup>46</sup> A Nansen-útlevel személyre szóló okmány volt. Azonban a regiszter alapján elképzelhetőnek tartom, hogy egy igazolványt több összetartozó családtag számára állítottak ki, mivel a családtagokról nem vettek fel személyes adatokat. A családban menekülők korábbi személyigazolványai, amiket az örmény egyház állított ki, szintén ilyen mintát szolgáltattak, mert csoportos, „családi személyigazolványok” voltak. LNA, Identity Certificates and Other Documents Concerning Armenian Refugees Transit from Greece to Various Countries C 1125/ 23/ N7.

<sup>47</sup> A menekülő házastársak szerepeit illetően következetesen a férj a családfő, a feleség pedig ugyanúgy családtag, mint a család többi tagja. Összesen 162 családfő szerepel a regiszterben, akik nem házasok vagy házastársuk hollétét nem ismerjük. Közülük 97 nő, 65 férfi. Ők összesen számszerűleg a házastársal élő családfők – akik csak férfiak – 75%-ának felelnek meg, vagyis a nem házas családfők és a házas családfők aránya 3:4-hez.

<sup>48</sup> Az összesen 379 családból 162 élén van nem házasságban élő családfő, ami a családok 42,7%-a. Ezek közül a családfők közül 97-en lehettek házasok korábban, mert saját gyerekekkel együtt menekülnek. (A házastársukat elveszített családfők jelölik tehát a menekülő családok egynegyedét.) A házastársát elveszített családfő státusa elsősorban azt jelenti, hogy a házastárs a regisztráció körülményei közt nem volt jelen. Kutatásomban ezt úgy értelmeztem, hogy nem csak a regisztráció pillanatában volt távol, hanem eddigre jelenlétének állandó hiánya állt fenn.

a családban felnőtt korú férfi. E családokban egy idősebb női rokont, általában a férfi lánytestvérét vagy anyját tekintették családfőnek. Más családokban a még kiskorú férfit tették meg családfőnek idősebb női családtag jelenléte ellenére is. A két választási lehetőség a nők által betölthető szerepek és megítélésük elbizonytalanodását mutatja. A női családfők (97 fő) helyzetét összehasonlítva ama férfi családfőknek a helyzetével, akik nem házasok vagy a feleségük hollétét nem ismerjük (összesen 65-en vannak), a következő megállapításokat tehetjük:

- A házastárs nélküli férfi családfők több mint egyharmadának családjában volt idősebb női családtag, mégis a férfit tekintették családfőnek. A női családfők családjainak is csak a töredékében fordult elő, hogy felnőtt korú férfi jelenléte ellenére az idősebb nőt választották családfőnek. Mindebből látható, hogy ha felnőtt férfi tagja volt a családnak, akkor a családfői szerep szinte egyértelműen rá hárult. Ha mégsem a felnőtt férfit választották családfőnek, az minden esetben a női családfő korából fakadó családi szerepének tulajdonítható.
- A feleség nélküli férfi családfőknek több mint a fele kiskorú gyerekekkel együtt menekült, az esetek többségében valamilyen kiskorú rokonnal, főleg a testvérével. Csak kevés családban (14 családnál) található meg a férfi saját kiskorú gyereke. Ezek a férfiak valaha házasok lehettek, de a gyermekük anyja már nem volt jelen a regisztráció pillanataiban. A feleség nélkül menekülő férfi családfők családjának körülbelül egyhatod részében nem volt jelen semmilyen felnőtt korú nő, de volt kiskorú családtag. Ezen esetekben más családtag híján az anyai szerep teljes mértékben a férfira hárulhatott, sokszor nem is kizárólag a saját gyerekeivel való viszonyában.

Ezek a férfi családfők kevesebb mozgástérrel rendelkezhetek a boldogulás útján, nemcsak az egyedülálló, de a házas menekülttársaikhoz képest is. Helyzetük e szempontból megfeleltethető a női családfőkének, akik azonban szinte kivétel nélkül kiskorú gyerekekkel menekültek. A női családfők kétharmada ráadásul más felnőtt rokon nélkül menekült, csak saját kiskorú gyermekével. Egyik női családfő családjában sem volt jelen a gyermek apja vagy egy olyan férfi családtag, aki családfőnek lett volna nevezhető, hiszen így válhatott a nő a családfővé. Ha a családban egyáltalán nem volt jelen felnőtt korú férfi, a női családfőnek szinte minden helyzetben fel kellett vállalnia az általában férfi családtagok által betöltött szerepeket, szerencsésebb esetben meg tudta osztani feladatait valamelyik közelében menekülő rokonnal. A feleség nélkül menekülő férfi családfők többsége még nem is volt soha házas (számuk körülbelül négyötödnyi, 51 fő), vagy felnőtt koruk alapján, vagy egyetlen férfi családtagként kerülhettek a családfői pozícióba. E férfiak láthatóan nem hagyták magukra a rokonaikat: egzisztenciális támogatásuk szükségessége miatt alávették magukat a családi kötelék jelentette felelősségnek.

Vannak ugyanakkor olyan felnőtt férfiak is, akiket nem a családfői pozíció tartott meg a családi struktúrában. A nyilvántartásban 42 felnőtt férfi található, akik

nem családfőként, hanem családtagként vannak nyilvántartva. Lehettek házások is, de egy nagyobb családi struktúrában találjuk meg őket. Valószínű, hogy közöttük és a családfő között megoszlottak a család fenntartásának funkciói. De vajon miért maradtak meg a családi keretek közt? A nagykorú férfiaknak közel a fele egyedülállóként (203 fő), a nagyobbik fele pedig családfőként (272 fő) menekült. A két nagy csoport közti rést a családtagokként jelen lévő felnőtt férfiak képezik, akiknek a helyzetét úgy értelmezem, hogy bár kevesebb önállósággal rendelkeztek, de a nagyobb család köteléke biztosabb túlélést jelenthetett számukra.

A felnőtt nők közül csak 54-en menekültek egyedül, miközben 148 nagykorú női családtag (aki nem a családfő felesége), és 217 családfő-feleség található a könyvben, számuk (365 fő) tehát többszöröse a családtagként menekülő felnőtt férfiakénak. A nők számára általában nagyobb biztonságot jelenthetett a felnőtt férfi vezetete család oltalma. A női családtagok, akik valószínűleg nem voltak házások, a családfő gyereke, szülője, testvére, bármilyen fokú rokonai lehettek: ők a családi struktúra megőrzését választották a menekülés során.

A férfiak néhány csoportja a menekültlét individualizáló hatásának ellenpéldája volt: apák, akik feleség nélkül nevelik a gyerekeiket, a családfők öccsei, akik testvérük mellett eltartják a családot, vagy fivérek, akik kiskorú húgaikat oltalmazzák. Hozzájuk képest a 69 egyedülálló nő – akik közt kiskorúak is voltak – és a 97 női családfő (összesen 166 fő) az egyéni életstratégiákat képviselte a menekültek világában. A nők körén belül nem elhanyagolható csoportot, összesen a nők egyötödét teszik ki. A női családfők esetében a saját gyerekkel menekülőknél lehet arra következtetni, hogy korábban házastárral éltek (a csoportjuk fele, 83 fő volt házas). Az egyedülálló nőknél nem tudjuk, mire vezethető vissza menekülésük magányossága, de elképzelhető, hogy valaha e csoport nagy része is férjnél volt. Mindkét helyzetben kétségtelenül az egykori házastárral való együttes túlélés lett volna a legkiegyensúlyozottabb megoldás a nők számára. De vajon hogyan befolyásolta a traumák és veszteségek sorozata női önképüket, ha a menekültlét során nem voltak követhető kulturális szerepek?

Az örmény nők sajátos öntudatára, önmeghatározásuk körülményeire 2008-as és 2010-es jeruzsálemi antropológiai kutatásaim tapasztalatai hívták fel a figyelmemet. A családi történetekben és a hétköznapi megnyilvánulásokban a nők mint a családok vezető személyiségei, máskor mint az örménység túlélésének kulcsai, mint az identitás átörökítői tűntek fel. *Az örmény nő* a menekültlétben, vagy annak a későbbi generációk által közvetített hatása alatt szocializálódott. Ez a diaszpórai nőkép az olyan nők történetéhez vezethető vissza, akiknek ebben a regiszterben a szemébe nézhetünk. (3. kép)



3. kép. Egy egyedülálló örmény menekült nő fotója a regiszterben

## A MENEKÜTLÉT ÖRMÉNY VÁLTOZATA

A felvázolt élethelyzeteket a családi viszonyok változásaira fókuszálva gyűjtöttem össze. Olyan kisebb menekülési formákat vizsgáltam meg, amelyekben a menekültek a hagyományos nemi szerepek felbomlása miatt szembesültek halmozott kihívásokkal. A menekültlét szétdarabolta a családokat: a családi kötelek akár az üldöztetés első pillanatában elszakadhattak, és innentől kezdve átrendeződött a megszokott családi viszonyrendszer. A család, mint mikroközösség minden viszontagság ellenére nagyon sok esetben fenntartható volt. Az üldöztetésből fakadóan újra kellett strukturálni a társadalmi szerepeket, és mindazokat a feladatokat, amelyek korábban több családtag között oszlottak meg, hirtelen egy családtagnak kellett felvállalnia.

A férfiak hagyományos családfenntartó funkciójukat a menekültlétben is tovább vitték. A családfő szerepére hivatott férfi hiányában a nők életében az individualizáció tendenciáival egy irányba mutató változások mentek végbe. Korábbi szociális helyzetük megingása miatt olyan új kihívásokkal álltak szemben, amelyeket a menekülés, mint krízishelyzet hívott életre. Ezek a változások formálták őket egyedülálló nővé vagy női családfővé, és talán nem túlzás ebből arra következtetni, hogy e kényszerű élethelyzetek elősegítették a kisebbségi örmény nők emancipációját. Az individualizálónak tekinthető tapasztalatok azonban – mivel kényszerűen élték meg őket –, csak mérsékelten formálhatták szociális szerepeiket.

Ha a menekülő családban egy régi társadalmi rendhez, egy sajátuk tekintett kulturális miliőhöz való ragaszkodást láthatunk, akkor az egyedülálló menekültlétet, különösen az özvegyek helyzetét a hagyományos struktúrából való kiszakadás radikálisabb formájának tekinthetjük. A menekültstátus egy olyan átmeneti állapot az üldözöttek életútjában – a családtagjaikat elveszítőik számára különös-képp –, amikor a szocializáció stabil körülményei között elsajátított normák szorítása meglazul, és a családok működését elsődlegesen strukturáló nemi szerepek elmosódnak. A letelepedés viszonyai közt így már nem feltétlenül alakulnak újra az egykor meghatározó kulturális intézmények, hanem egy új kontextushoz adaptálódva az individualizáció még ha kényszerű tapasztalatai mentén is, de a társadalmi együttélés újszerű formái jönnek létre.

Sok menekült számára a fennmaradó családi összetartozások az eredeti kisebbségi közösség kulturális rendszerét is tovább működtették. A család így megmaradt sajátuk tekintett örmény közegként a változó társadalmi kontextusokban, és vélhetően a családon kívül is megteremtődtek más örményekkel közös mikrovilágok. Mindezek a szociális kapcsolatok megőrizhették az örménység identifikáló erejét, és az etnicitáshoz kapcsolt kulturális normák konstans jelentőségét.

A regiszterben dokumentált menekült állapotokból az egyének önmagukról alkotott képére is következtethetünk. A családokban való gondolkodást modellező regisztráció, a családdal való azonosítás/azonosulás az identitás alakulásának sajátos körülménye. A menekülő önmaga újrafogalmazásának állapotában van,

aminek egyfajta külső lenyomata a regiszter. A dokumentáció kívülről szemlélve mutatja be, hogyan lehet egy nővérből szülő, egy feleségből családfenntartó, egy fiatalorkúból önálló munkavállaló. Az alapvető kulturális kontextust, az örmények saját világát e változások mögött adottnak mutatja, pedig nem tudjuk biztosan, hogy az örmények a kivándorlás során etnikai alapon meg is teremtették-e a maguk kulturális közösségét.<sup>49</sup> Mégis feltételezhetjük, hogy nemcsak a hivatali adminisztráció számára, hanem önmaguk számára is elsődleges volt az örménységhez tartozás.<sup>50</sup> Gondolhatjuk ezt amiatt is, mert többségük a családtagjai közt, tehát egy eredendően adott örmény mikroközösségben regisztráltatta magát. Az örménységhez tartozás tudata a meneküléskor elhagyott társadalmi milió után is visszakapcsolhatta őket valamilyen örmény kapcsolatrendszerbe. A menekülés folyamatában hangsúlyt kaphattak az őket más keresztényektől megkülönböztető kulturális tényezők, mint az örmény néprírtás tapasztalatának emléke, a közös örmény nyelv, az eltérő vallásosság vagy a régebbi lokális kötődés mentén fennmaradó összetartozások. Ezek alapján a családon túl is ragaszkodhattak a sajátnak tekintett kulturális közeg élményéhez, ami ugyanakkor nem feltétlenül etnikai alapon jöhetett létre, de dominálhattak benne az etnikus kultúra jellegzetességei. Az így kirajzolódó társadalmi körülmények tompíthatták a radikális kiszakadás élményét, a hátrahagyott világ miatt érzett veszteséget.

A menekültek személyazonosságának kérdését a Nemzetek Szövetsége vetette fel. A menekültügy programját a nyugati világba való belépés szimbolikus aktusának tekinthetjük egy hagyományosan nem individuumokban gondolkodó világból. Az üldöztetéstől a menekültlét állapotán át egy új társadalom megtalálásáig a különböző élethelyzetek etnikai hovatartozásuk szerint határozták meg az örmény menekülteket. Az örménység birodalmi alattvalóként kollektív meghatározásukat jelentette, majd a modernizáció folyamatában egyrészt a társadalmi elkülönülés alapjává, másrészt az üldöztetés célpontjává vált. Az etnikus jelző identifikáló funkciója az örmény menekültek fogalmában teljesedett ki. Az örménység azonban értelmezésem szerint minden körülmény között a szociális kapcsolatok szervezésének motorja, így az önmeghatározásuk elsődleges tényezője is volt. Az örmények esetében az etnicitás jelentősége a menekülés teljes folyamatában érzékelhető. Az örménységhez való tartozás tudata ezen az úton is tovább mélyült az érintett generációkban.

<sup>49</sup> A regiszter egyik rubrikája arról gyűjtött információt, hogy a menekültek hol tartózkodtak a nyilvántartás időszakában. Ide általában Szalonikit írták (ami szabatosabb formában Theszaloniki, tehát a város maga). Ebből az információból tényleges tartózkodási helyre, illetve az együttlakás bármilyen formájára aligha következtethetünk. Feltételezhetjük azonban, hogy érintkeztek egymással.

<sup>50</sup> A regiszterben nem szerepel olyan rubrika, amely a nemzetiségre, származásra kérdezett volna rá. A nyilvántartás készítésének azonban egyértelműen ez volt a legalapvetőbb szempontja, ezért hívom fel a figyelmet a kívülről való meghatározás jelentőségére. Az örmény családnevek alapján – amelyek mindig -ian végződésűek – látható, hogy származásuk tekintetében is örményekről van szó. A kiállított igazolványon már szerepelt az „örmény nemzetiségű” megnevezés.



Az örmények esetében a diaszpóra lét – amely alatt mindenekelőtt a kisebbségi létforma hagyományát értem – történetileg messzire nyúlik vissza. E közösségeknek a működése az etnikus tudat átörökítésén alapszik, aminek egyik központi eleme a történelmi megrázkódtatások emlékének elbeszélése, a traumák közösségformáló ritualizálása. A menekültek kényszerű individualizációját az örmények „elképzelt közösségéhez”<sup>51</sup> való tartozás oldhatta fel egykor, amely a konkrét közösségbe való „visszatalálás” történeteit írta meg a menekültek szétszóródásának elbeszéléseiben. A megismert örmény menekültek főként a diaszpóra léhez „találtak vissza”. A menekültkéntben is folyamatosan reflektált örménységük a befogadó országok helyi örmény közösségeihez vezette el őket. A létszámukban felduzzadt diaszpóra közösségek kultúrájába is beépült a menekültlét tapasztalata.

## Melléklet

A regiszterben szereplők közül a legtöbben az itt felsorolt városokból és tartományokból származtak. A könyvben szereplő összesen 60 különböző születési hely közül az itt felsorolt 19-ből származik a regisztrációk majdnem kétharmada. E helységeknek a térképre vitele a menekültek előéletéről enged levonni néhány következtetést.<sup>52</sup> Görögországtól a legtávolabb az a város (Moush) esik, amelyiket a legtöbben neveztek meg születési helyükként. Moush (1) és Sivas (5) örménylakta vidékei voltak az 1915-ben történt deportálások centrumai.<sup>53</sup> Azok a menekültek, akik Törökország keleti felében születtek (158 regisztráció e listáról) valószínűleg a közvetlen közelben éltek túl a genocídiumot. Törökország nyugati felét is érintették a mészárlások és a deportálások. A vizsgált nyugati régiók szerint körülbelül kétszer annyi regisztráció (itt 290) származik nyugatról, ahonnan a menekültek a görög–török lakosságcserét megelőzően is tömegesen érkeztek a Balkánra.

<sup>51</sup> Anderson 2006: 20.

<sup>52</sup> A felhasznált térkép: Blank map of Republic of Turkey's provinces. <http://en.wikipedia.org/wiki/File:BlankMapTurkeyProvinces.png> (Utolsó letöltés: 2011. november 20.)

<sup>53</sup> A forrásokban mint deportálást irányító központok vannak megnevezve. Vö. Map of the Armenian Genocide in 1915. [http://en.wikipedia.org/wiki/File:Armenian\\_Genocide\\_Map-en.svg](http://en.wikipedia.org/wiki/File:Armenian_Genocide_Map-en.svg) (Utolsó letöltés: 2011. november 20.)

*A regiszterben szereplő menekültek származási helye a regisztrációk száma szerinti sorrendben (A lista a tíz feletti regisztrációval rendelkező településeket tartalmazza)*

| Származási hely                         | A regisztrációk száma (db) | Származási hely              | A regisztrációk száma (db) |
|---|----------------------------|------------------------------|----------------------------|
| 1. Moush                                | 70                         | 11. Kayseri                  | 14                         |
| 2. Afyonkarahisar                       | 60                         | 12. Shabin-Karahisar         | 14                         |
| 3. Bursa                                | 49                         | 13. Bilecik                  | 13                         |
| 4. Istanbul                             | 37                         | 14. Elazig ( <i>Harput</i> ) | 13                         |
| 5. Sivas                                | 35                         | 15. Kütahya                  | 13                         |
| 6. Izmir (Smyrna)                       | 32                         | 16. Izmit                    | 13                         |
| 7. Adapazar                             | 17                         | 17. Usak                     | 13                         |
| 8. Manisa                               | 17                         | 18. Konya                    | 12                         |
| 9. Yayla ( <i>Yoyla</i> ) <sup>54</sup> | 17                         | 19. Tokat                    | 12                         |
| 10. Ankara                              | 14                         | Összesen                     | 465                        |

## FORRÁSOK

Genfi Népszövetségi Levéltár / League of Nations Archives, Geneva (LNA) United Nations of Geneva (UNOG) Library

Arrangement Concerning the Extension to Other Categories of Refugees of Certain Measures Taken in Favour of Russian and Armenian Refugees. 30 June 1928, Treaty Series, 1929; 89 LoNTS 63 – <http://www.unhcr.org/refworld/docid/42cb8d0a4.html> (Utolsó letöltés: 2011. november 22.)

Conference on Russian and Armenian Refugee Questions. *Report by Dr. Nansen High Commissioner of the League of Nations for Refugees, submitted to the Council on June 10th 1926.* (C. 327. 1926.): Appendix: R/I.G.C. 7. 1926: *Arrangement relating to the Issue of Identity Certificates to Russian and Armenian Refugees, supplementing and amending the Previous Arrangements dated July 5th, 1922, and May 31st, 1924.*

Convention Relating to the International Status of Refugees, 28 October 1933, League of Nations, Treaty Series Vol. CLIX No. 3663.

<http://www.unhcr.org/refworld/docid/3dd8cf374.html> (Utolsó letöltés: 2011. december 12.)

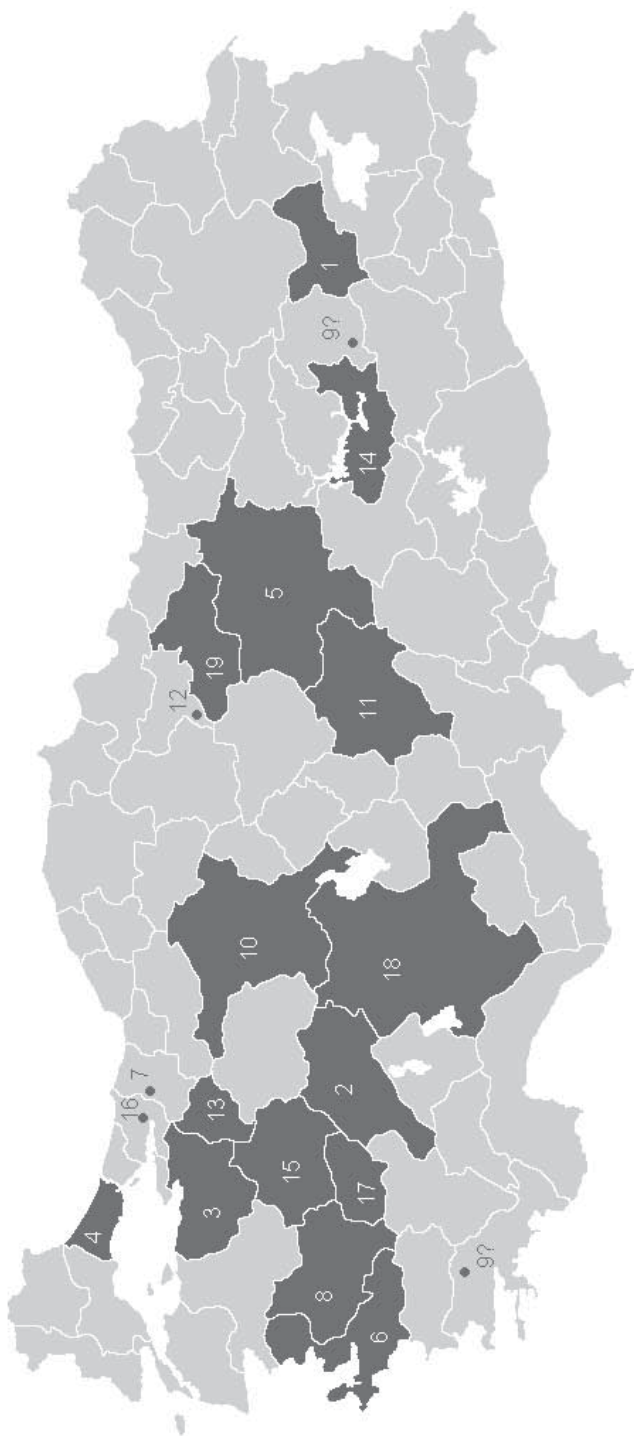
Identity Certificates and Other Documents Concerning Armenian Refugees Transit from Greece to Various Countries. C 1125/ 23/ N7.

Identity Certificates for Armenian Refugees. *Report by Dr. Nansen High Commissioner for Refugees submitted to the Council on September 9th (4th Meeting) 1924.* Council Minutes 30th Session, August 29th - October 3rd, 1924. (C. 386. M. 141. 1924.)

<sup>54</sup> Egyetlen települést nem tudtam egyértelműen beazonosítani, ez pedig a 17-szer szereplő Yoyla volt, amely esetleg a hasonló hangzású Yayla települések egyike lehetett.

## 1. térkép

*A regiszterben szereplő menekültek többségének származási helye a mai Törökország és tartományainak térképén*



Plan for the Issue of a Certificate of Identity to Armenian Refugees. 30th May, 1924. *Submitted for the Consideration of the Interested Governments by Dr. Nansen High Commissioner for Russian Refugees in Execution of the Resolution of the Council of the League, Adopted on 28th September 1923.* C. R./ E. I./ P. V.: C.L. 72 (a) 1924.

Régistre des Certificats délivrés aux Réfugiés Arméniens par la Délégation par du Haut Commissariat pour les Réfugiés de la Société des Nations. Section Arménienne. Salonique, 1924 C 1127/ 23/ N2.

Russian Refugees. *Report by Nansen to the Council of July 20th 1922.* (C. 472. M. 297. 1922.)

World Appeal on behalf of Refugees in Asia Minor and Greece. R 1762 cl.: 48. doc.: 25545, doss.: 25954, d. n.

Blank map of Republic of Turkey's provinces – <http://en.wikipedia.org/wiki/File:BlankMapTurkeyProvinces.png> (Utolsó letöltés: 2011. november 20.)

Map of the Armenian Genocide in 1915. – [http://en.wikipedia.org/wiki/File:Armenian\\_Genocide\\_Map-en.svg](http://en.wikipedia.org/wiki/File:Armenian_Genocide_Map-en.svg) (Utolsó letöltés: 2011. november 20.)

## HIVATKOZOTT IRODALOM

Akcam, Taner 2004: *From Empire to Republic. Turkish Nationalism and the Question of the Armenian Genocide.* Zed Books, London – New York.

Akcam, Taner 2006: *The Shameful Act. The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility.* Henry Holt and Company – LLC, New York.

Anderson, Benedict 2006: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről.* L'Harmattan – Atelier, Budapest.

Birkás Anna 2011a: *Az örmény kérdés és a menekültügy kialakulása.* (Szakdolgozat.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

Birkás Anna 2011b: „Az örmények minden vízben úsznak.” *Kulturális antropológiai értelmezések az örményekről Jeruzsálemben. Tabula* (Megjelenés előtt.)

Hovhanniszján, Nikolaj 2007: *Az örmény genocídium.* EÖGYE, Budapest.

Marrus, Michael Robert 1985: *The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century.* Oxford University Press, Oxford – New York.

Ortakovski, Vladimir 2000: *Minorities in the Balkans.* Transnational Publishers Inc., Ardsley – New York.

Selvi, Haluk 2007: *Armenian Question from the First World War to the Treaty of Lausanne.* Sakarya University – Turkish–Armenian Relationships Research Center, Sakarya.

Simpson, Sir John Hope 1939: *The Refugee Problem. Report of a Survey.* Oxford University Press, London – New York – Toronto.

Skran, Claudena M. 1995: *Refugees in Inter-war Europe. The Emergence of a Regime.* Oxford University Press, New York.